

УДК: [94:37] (477.8)

МОРОЗОВА О.С.,

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили.

Морозова Ольга Станіславівна (1978 р. н.). З відзнакою закінчила історичний факультет МДПУ у 2000 р., в 2001 р. – магістратуру. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії МДГУ ім. Петра Могили. Коло наукових інтересів – *розвиток україномовної освіти в Україні.*

БОРТЬБА “ПРОСВІТ” НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЗА ОСВІТУ РІДНОЮ МОВОЮ

У статті висвітлюється процес розбудови національної системи освіти з українською мовою навчання на початку ХХ століття. Особливе місце відводиться “Просвітам”, що мали за мету сприяння розвитку української культури, зокрема, освіти українського народу його рідною мовою.

In the article the process of assertion of the national education system with the Ukrainian language at the beginning of the ХХth century is considered. The special place is given to the “Prosvita’s” that have the goal to promote to the development of the Ukrainian culture, especially to the Ukrainian people education on their native language.

На початку ХХ ст. одним із найактуальніших питань для українського народу було питання розбудови національної системи освіти з українською мовою викладання. Значне місце в цьому процесі відводиться “Просвітам”, що мали за мету сприяння розвитку української культури, зокрема освіти українського народу його рідною мовою.

У наш час питання розвитку української освіти також є одним із ключових серед питань внутрішньої політики. Тому досвід, набутий у минулому, може бути корисним і сьогодні.

Питання впровадження “Просвітами” української мови в навчальних закладах завжди перебувало в полі зору науковців. Про це у свій час писали С. Шелухін [1], М. Аркас [2]. Сьогодні вказаними питаннями цікавляться О. Лисенко [3], Г. Касьянов [4] та інші дослідники, хоча боротьбу “Просвіт” за україномовну освіту вони розглядають у руслі загальнодержавної просвітницької діяльності організацій.

Зважаючи на це, метою роботи є висвітлення діяльності “Просвіт” Наддніпрянської України щодо впровадження української мови в навчальних закладах.

Однією з перших була заснована Катеринославська “Просвіта” (8 жовтня 1905 року), яка об’єднувала близько 400 членів, серед яких – професори Д. Яворницький, Д. Дорошенко, В. Біднов [5]. Не маючи можливості вибороти право використовувати рідне слово у школі, просвітяни шукали можливостей проведення позанавчальних заходів українською мовою. Такою можливістю для Катеринославської “Просвіти” та її філій стали численні свята ялинки. Займалося товариство і

видавництвом україномовних книжок. Виставку таких посібників організація провела під час літніх учительських курсів у Катеринославі [6].

Однією з найактивніших у Катеринославській “Просвіті” була філія у селі Мануйлівка. Мануйлівці намагалися брати участь у вчительському русі. Зокрема, влітку 1911 р. вони приймали у себе екскурсію українських народних учителів із Буковини. В тому ж році намагалися надіслати свого представника з доповіддю на З’їзд земських діячів народної освіти (Москва, 1911), але їм було відмовлено [7].

Від робітників Катеринослава депутатом Думи було обрано активного члена РСДРП Г.І. Петровського. Виборці доручили йому виступити на захист української мови, зокрема, щодо необхідності впровадження рідної мови в школах, судах та інших установах [8]. Зважаючи на таку українізаційну діяльність, 25 січня 1916 року Товариство з усіма його філіями було закрито.

Яскравим борцем за рідну мову у школі стала Київська “Просвіта” (заснована 25 червня 1906 року). Першим її головою був Б. Грінченко. Організація об’єднувала у 1906 р. 277 членів, у 1907 р. – 423, у 1908 р. – 546, у 1909 р. – 625 чоловік [9]. Серед них – В. Дурдуківський, М. Грінченко, С. Русова, О. Пчілка, Л. Українка, С. Єфремов, А. Кримський, В. Науменко, І. Огієнко, М. Лисенко, І. Стещенко, М. Левицький, С. Шемет, В. Степанковський та багато інших визначних особистостей [10].

Почесними членами були професор Київського університету історик археограф В. Антонович, професор Харківського університету, фольклорист, етнограф,

історик української літератури М. Сумцов, а з травня 1909 р. – Б. Грінченко, який став ініціатором, фундатором та душею товариства [11].

Метою “Просвіти” було “сприяти розвитку української культури та, головним чином, просвіті українського народу його рідною мовою, діючи в межах м. Києва та Київської губернії”. Для цього Товариство повинно було видавати книги, журнали, газети українською мовою; відкривати читальні, бібліотеки; проводити публічні лекції, читання, загальноосвітні курси та ін.; засновувати стипендії, школи та ін. просвітницькі організації і под. [12].

Досить активно діяло Товариство щодо видавничої діяльності. Київська “Просвіта” видала книжку А. Кримського “Українська граматика”, яка мала велике значення для відродження національної школи [13].

Одним із головних завдань “Просвіти” було відкриття української початкової школи, яку створити так і не вдалося. Рада Товариства навіть доручила своєму членові Модестові Левицькому скласти шкільно-лекційну комісію “Просвіти” для вживання заходів щодо заснування українських шкіл на Київщині.

Київська “Просвіта” постійно зверталася до Ради професорів Київського університету св. Володимира з проханням організувати кафедри з українською мовою викладання (1906) [14], до української фракції Державної Думи – з пропозицією винести на обговорення питання про шкільне викладання українською мовою (1907); збирала кошти на встановлення пам’ятника Т. Шевченкові [15].

Наскільки плідною й потрібною була діяльність Київської “Просвіти” щодо націоналізації навчальних установ, можна побачити з численних листів жителів різних місцевостей до керівників організації. В цих листах люди просили взяти під опіку просвітні установи, відкрити за їх власні кошти, бо “потреба в них страшенно пекуча” [16].

Дії товариства постійно обмежувалися. Говорячи про “Просвіту”, начальник Київського охоронного відділення зазначав, що головне завдання організації – “розвиток національного духу, сепаратизму”, “боротьба з русифікацією – це мінімум устремлінь українців” [17].

1 квітня 1910 року Київському губернатору надійшла докладна записка від відділу Київського губернського у справах над товариствами з підписом С. Щоголіва. У ній іде мова про небезпечні тексти в брошурах товариства, що розбуджують національну самосвідомість населення. В одному з них зазначалося, що рідна мова вигнана з навчальних закладів, тому “школи наші не можуть дати нашому народові доброї науки” [18]. У відповідь було наказано: “організацію під назвою “Товариство Просвіта в Києві” закрити назавжди” [19]. Нарешті, 10 квітня 1910 року організація була заборонена [20].

Прохання призначити до школи двох учителів, “по змозі, українців”, висловлювалося і представниками Медвинської “Просвіти” (с. Медвин Канівського повіту на Київщині). У проханні зазначалося, що “в цей час школа залишається на одну вчительку при 180 учнях, котра викладає в цій школі тільки один предмет – російську мову” [21].

У 1906 році була заснована “Просвіта” в м. Кам’янець-Подільському. Зі Статуту організації дізнаємося, що її мета – “допомога культурно-просвітньому розвитку українського народу на Поділлі”. Для цього Товариство мало відкривати школи, книгарні; видавати свої твори, книжки, газети для народного читання; організовувати читання рефератів

і бесід про питання, що торкаються України; для поширення просвіти серед народу заводити недільні школи, повторні й вечірні заняття з дорослими, споряджати народні читання та систематичні курси [22].

Восени 1908 р. кам’янець-подільські просвітяни організували Всеукраїнський рух зі збирання грошей для утримання вчителя української мови та літератури у Вінницькій церковно-учительській школі. Але їм було відмовлено [23].

Одеські просвітяни також мріяли про повну українізацію навчальних закладів: “... коли дозволять українську мову, то вона зараз же буде викладати всі предмети по-українськи” [24]. Засновники Одеської “Просвіти” – Комаров, Панченко, Клименко [25].

“Просвіта” робила спроби відкрити українську початкову школу. У липні 1907 р. рада Товариства подала про це прохання попечителеві одеського учбового округу. Був вироблений і затверджений відповідний план. Однак подальші дії щодо цього адміністрація не дозволила [26].

12 липня 1906 року члени Одеської “Просвіти” під проводом д-ра Луценка провели нараду і одногосно постановили відкрити в Одесі українську гімназію. Установа мала намір готувати не “чиновників, залежних лише від пенсії, але городян, чутливих на потреби народу” [27]. І хоча планувалося вести навчання російською мовою, українською мали викладатися українська мова, українська література та історія. Гімназія повинна була утримуватися коштом Товариства [28].

Одеська “Просвіта” неодноразово порушувала питання про українські кафедри в університеті [29]. Було ще багато заборон на шляху одеської “Просвіти” українізувати навчальні заклади. Врешті-решт, її було закрито в листопаді 1909 року [30].

Відомим борцем за школу з рідною мовою викладання стала Миколаївська “Просвіта”, що була заснована в 1907 році за сприяння видатного просвітителя, композитора, історика й етнографа Миколи Миколайовича Аркаса.

У статуті, що був затверджений 16 лютого 1907 року, пояснюється мета діяльності Товариства: “п. 1. Товариство має за мету допомогти розвоєві української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи у Миколаєві. п. 2. А для цього Товариство має: видавати книжки, журнали, часописи і т. ін. українською мовою, заводити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні і т. ін., впоряджати публічні лекції, загальнопросвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти і т. ін., заводити стипендії. Школи, бюро праці, просвітні та благодійні заклади” [31].

Організація плідно працювала у напрямку націоналізації освіти. Це підтверджують численні листи від мешканців Кременчука, Крюкова та інших міст, у яких люди прохали більше розповісти про Миколаївську “Просвіту”, сповіщали, що “широко люблять Україну і хочуть жити на український лад, щоб була і література, і мова українська ... все своє, а не чуже...” [32]. Микола Миколайович навіть зумів відкрити українську початкову школу з рідною мовою навчання в селі Богданівці Одеського повіту [33].

Сам Аркас так оцінює діяльність “Просвіти” у своїй промові на роковинах організації 22 лютого 1908 року: “...наші вечори роблять свою роботу і потроху збуджують за довгі роки переснажений з національного боку народ наш” [34].

У 1908 році від Миколаївської “Просвіти” було надіслано члену Державної Думи професору І.В. Лучицькому

прохання домагатися націоналізації школи, а саме: щоб “по всіх українських початкових школах, від Холмщини аж до Таврії, від Поділля до Кубанщини, викладавою мовою була рідна українська”. А для підготовки вчителів потрібно було в учительських і духовних семінаріях, гімназіях та університетах заснувати обов’язкові курси українознавства, а проповіді в церквах читати українською мовою. Все це робилося, щоб “...стати поруч з усіма культурними народами...” [35].

Вимога створення української школи містилася також у листі “Просвіти” до Петербурзької української громади, щоб вона поставила це питання на З’їзді представників від учительської спілки, який відбувався на той час у столиці Російської імперії [36]. Подібний лист був направлений також до Празького всеслов’янського студентського з’їзду з привітанням і проханням розглянути питання про те, щоб в українських університетах було заведено кафедри, а скрізь в Україні – школи з українською мовою викладання [37].

Таким чином, не припиняючи наполегливої і послідовної боротьби за впровадження української мови у народну освіту, керована М. Аркасом “Просвіта” не лише підвищувала самосвідомість народу, а й давала великий поштовх до розгортання цього руху по всій Україні.

Чернігівська “Просвіта” була заснована в травні 1906 р. і налічувала понад 200 членів. Серед них – М. Коцюбинський, І. Шраг та ін. Організація мала філії в Ніжині та Козельці. За чотири роки свого існування (1907-1911) Чернігівська “Просвіта”, в якій налічувалося більш як 300 членів, незважаючи на постійні переслідування, активно займалася розбудженням національної самосвідомості серед українського населення.

Члени “Просвіти” велике значення надавали прищепленню національних ідей селянській молоді, вважаючи, що саме вона буде відігравати у майбутньому головну роль в українському русі. За таку неблагондійну діяльність чернігівські просвітяни постійно зазнавали утисків з боку царської адміністрації. Так, у 1907 році М. Коцюбинського та І. Шраг разом з іншими п’ятьма діячами, за наказом адміністрації, було виключено з

членів товариства. В 1911 році була закрита і сама організація, щоб застерегти людей від майбутньої загрози “громадському спокою та безпеці” [38].

Важливу національну культурно-просвітницьку роботу проводила Житомирська “Просвіта” (1907-1912). Прийнятим Статутом мета товариства визначалася так:

“п.1. Товариство має за мету допомагати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою у Житомирі і в Волинській губернії”. Для цього Товариство повинно було видавати книжки, журнали, часописи українською мовою; заводити свої бібліотеки, читальні, книгарні; споряджати публічні лекції і за загально-просвітні курси; заводити стипендії, школи, інші просвітні заклади та ін. [39].

Завдяки “Просвіті”, в Житомирі досить активно проходила українізаційна робота серед населення. Однак у квітні 1912 року після багатьох нападок та доносів чорносотенців її було закрито. З цього приводу газета “Рада” запевняла: “28 квітня закрито Житомирську “Просвіту”, але такий кінець “Просвіти” ледве чи pomoже що в боротьбі з українством. Як справа життя, воно поза “просвітами” має тисячі інших шляхів і способів, у яких неможливо зловити того чи іншого пункту. Щоб знищити українство, треба все життя знищити, а цього заходами адміністрації не зробити” [40].

Незважаючи на те, що діяльність “Просвіт” не була ворожою до інших національностей, їх діяльність постійно обмежувалася та підлягала суворому контролю [41]. У роки Першої світової війни всі “Просвіти”, які ще існували на той час, були заборонені. Останніми припинили свою діяльність товариства у Кам’янці-Подільському та Катеринославі. Остаточно “Просвіти” були ліквідовані зі встановленням радянської влади [42].

Таким чином, “Просвіти” мали велике значення не лише для загальної просвіти українського населення, а й для його освіти рідною мовою. Діяльність українців у “Просвітах” згуртувала їх задля єдиної мети, збагачувала досвідом, мала величезне практичне значення щодо українізації навчальних закладів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шелухін С. Одеська “Просвіта” (Лист до редакції) // Рідний край. – 1906. – № 44. – С. 7-8.
2. Аркас. М. Подорож до Одеси // Рідний край. – 1906. – № 46. – С. 4-6.
3. Лисенко О.В. “Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – 34 с.
4. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст. – Київ: Либідь, 1993. – 170 с.
5. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933). – К.: Заповіт, 1996. – С. 67.
6. Там само. – С. 68.
7. Там само. – С.69.
8. Лисенко О.В. “Просвіти” Наддніпрянської України... – С. 25.
9. Нариси історії українського шкільництва. – С. 70.
10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 2.
11. Нариси історії українського шкільництва. – С. 70.
12. ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 1 зв.
13. Лисенко О.В. Значення українських “просвіт” для справи шкільного навчання // Рідна школа. – 1992. – № 3-4. – С. 21.
14. В справі заснування українських кафедр в київському університеті // Рідний край. – 1906. – № 50. – С. 7-8.
15. Нариси історії українського шкільництва. – С. 71-72.
16. ДАКО, ф. 1447, оп. 1, спр. 1, арк. 8.
17. Центральний державний історичний архів у Києві (далі – ЦДІАК), ф. 275, оп. 1, спр. 2198, арк. 20.
18. ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 49.
19. Там само. – С. 54 зв.
20. Нариси історії українського шкільництва. – С. 72.
21. ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, спр. 325 б, арк. 29.

22. Статут Подільського Українського Товариства “Просвіта”. – Кам’янець-Подільський, 1906.
23. Лисенко О.В. Значення українських “просвіт” для справи шкільного навчання. – С. 21.
24. Шелухін С. Одеська “Просвіта”... – С. 8.
25. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ ст. – С. 59.
26. Лисенко О.В. Значення українських “просвіт” для справи шкільного навчання. – С. 21.
27. Українська гімназія в Одесі // Діло. – 1906. – Ч. 143. – С. 3.
28. Перша українська гімназія в Одесі // Киевская Сарина. – 1906. – № 5-6. – С. 49.
29. Аркас М. Подорож до Одеси. – С. 5.
30. Лисенко О.В. “Просвіти” Наддніпрянської України... – С. 20.
31. Аркас М. Подорож до Одеси. – С. 5.
32. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 155.
33. Морозова О.С. Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 17. – Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 107.
34. Ржепецький Л. Педагогічний пошук: кроки до майстерності. – Миколаїв, 2002. – С. 5.
35. ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 2, арк. 15.
36. Там само. – Арк. 63.
37. Там само. – Арк. 76.
38. Лисенко О.В. “Просвіти” Наддніпрянської України... – С. 20-21.
39. Устав українського общества “Просвіта” в Житомире. – Житомир: Типогр. Е.И. Щербицкого, 1907. – С. 3.
40. З життя “Просвіт”: ще одна // Рада. – 1912. – № 104. – 8 травня.
41. ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 34-35; ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 95, арк. 10.
42. Нариси історії українського шкільництва. – С. 73-74.